

ЖИТИЯТА НА ВЛАДЕТЕЛИ И АРХИЕПИСКОПИ ОТ СТАРОСРЪБСКАТА ЛИТЕРАТУРА (XII - XIII В) – ЦЕНЕН ИЗВОР ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

Иво Андровски

Резюме: В настоящата студия са представени някои от житията на сръбските владетели и архиепископи през периода от края на XII и първите четири десетилетия на XIII в., които съдържат в себе си сведения за личности и събития от българската история. Направен е анализ и кратка историческа съпоставка с нелитературни извори от сръбски, византийски и западноевропейски автори, за да се открие уникалността и значимостта на тези литературни източници като важен източник на историческа информация.

Ключови думи: жития, история, исторически източници

THE LIVES OF RULERS AND ARCHBISHOPS FROM THE MEDIEVAL SERBIAN LITERATURE (XII - XIII C) – A VALUABLE SOURCE FOR BULGARIAN HISTORY

Ivo Androvski

Abstract: The study presents some of the lives of Serbian rulers and archbishops during the period from the end of the 12th and the first four decades of the 13th century, which contain information about personalities and events in Bulgarian history. An analysis and a brief historical comparison with non-literary sources by Serbian, Byzantine and Western European authors were made to highlight the uniqueness and significance of these literary sources as an important source of historical information.

Keywords: : hagiography, history, historical sources

Възходът на средновековната сръбска култура започва през втората половина на XII в., когато на престола се възкачва една нова династия, тази на Неманичите, успяла да обедини отделните сръбски княжества в единна държава. Неин родоначалник е Стефан Неман, който след смъртта на владетеля Урош II през 1160 г. се намесва в борбите за унаследяване на великокняжеския престол. Подкрепен от Византия, той успява да отстрани своите съперници и да стане Велик Жупан. При Стефан Неман и наследниците му, за първи път, Великото жупанство Сърбия се утвърждава като държава и важен фактор на Балканите. Тя е и последната страна от Балканския полуостров, която бележи възход в развитието си, преди той да бъде завоюван от османците.

Управлението на династията на Стефан Неман продължава до края на 1371 г., когато умира последният нейни представител Урош V, син на Стефан Душан и Елена, сестра на българския цар Иван Александър.

Възходът на Сърбия в края на XII в. и началото на XIII в. започва, когато българското царство е преживяло първата си велика епоха (Ivanov, 1896: 4). Преди това, в продължение на повече от пет века след идването им на Балканския полуостров, сърбите живеят разединено. Установявайки се на територията на полуострова, те стават съседи на няколко силни държави – Източно-римската империя, Българската империя, а след IX в. и на Унгарското кралство. Териториите населени със сърби имат по-особено географско положение – намират се встрани от големите стратегически пътища на Балканите и са отдалечени от политическия център на Източно-римската империя. Поради това, политическия и военния натиск, оказван от Византия спрямо Сърбия е несравнимо по-лек от този, който е приложен срещу България (Mutafchiev, 1995: 152). От друга страна, българските владетели от Първото българско царство, начевайки с Пресиян I се опитват да завладеят и да подчинят сръбските княжества. Причината за това е, че сръбската територия е обградена от две страни от българските земи – на североизток Браничево, Белград и Срем, а на югозапад – Македония. България няма интерес от вклиняване на чужда сила в нейната територия, още повече, че по това време, българските владетели имат добре изпитан модел за приобщаване на съседни народи към своята държава. Сърбите попадат за кратко време под българско владичество – по времето на цар Симеон и по-късно при цар Самуил.

Сърбите не успяват да изградят единна държава, въпреки, че външнополитическите пречки за политическото им организиране са незначителни. В продължение на векове те живеят разпокъсано и се изтощават в непрекъснати борби помежду си. Тези вътрешни

междусобици обричат на нетрайност техните опити за гържавно обединение (Mutafchiev, 1995: 152).

Трябва да се отбележи, че до края на IX в. сръбската култура се намира в най-примитивен стадий – този на езичеството. Слаби са и културните връзки с Византийската империя, както и нейното влияние върху сръбските княжества, дори през периода на ранното средновековие. В заетите от сърбите земи няма големи антични градски центрове, каквито в България са Сердика, Огесос, Филипопол, Месемврия и други (Таркова-Zaimova, Dimitrov, Pavlov, V 6, 1994: 592).

Също така християнството като религия се утвърждава по-късно (Ivanov, 1896; 4), а покръстването на сърбите е част от политиката на мирна експанзия, разработена от Македонската династия, с личното участие на патриарх Фотий. Успехът на тяхната християнизация е благоприятстван от установяването в България на християнството като гържавна религия. (Таркова-Zaimova, Dimitrov, Pavlov, V 6, 1994: 592). Сърбите са окончателно покръстени между 867-874 г. и следващите им владетели вече носят християнски имена – Петър Гоїникович и Павел Бранович.

Периодът от края на IX в. до началото на XI в. се характеризира със съперничество между България и Византия за налагане както на политическо, така и на културно влияние над сръбските княжества. В крайна сметка, поради непосредственото съседство с Българското царство и близостта на езика, старобългарската литература става достояние и на сърбите. Значителен поток от българска книжнина преминава в сръбските княжества през Охридската книжовна школа. Не бива да се подценява влиянието и на Преславската книжовна школа, като се има предвид, че много от сръбските князе живеят в българската столица и се обучават там преди да се възкачат на престола.

По отношение на българското културно влияние в сръбските земи съществуват сведения за културно мисионерство, които датират още от 873 г., преди смъртта на Методий, чрез което се разпространяват книги, написани на глаголица (Istoriya srpskog naroda. V 1, 1981: 213). След Методиевата смърт, неговите ученици се: „... разпръснали едни в Мизия, други в Дакия и Далмация“ (Цит. по Ivanov, 1931: 313) В крайна сметка в сръбските княжества се налага кирилицата, азбука, свързана с Българското царство (Таркова-Zaimova, Dimitrov, Pavlov, V 6, 1994: 595).

Отново през този период, след приемането на християнството, в сръбските земи се разпространяват множеството преведени от старобългарски език литературни произведения (Ivanov, 1895: 3). Сред тях се откриват Светото писание, църковни легенди, догматична

литература, нравоучения. Популярност получават и произведенията на българските писатели Йоан Екзарх, Константин Преславски, Черноризец Храбър, Презвитер Козма.

Установено е, че през този период в сръбската литература се създават малко собствени произведения, оригинални и преводни, предимно жития на светци, църковни устави, служби, летописи (Ivanov, 1895: 3).

Когато България пада под византийска власт, сръбските княжества също загубват своята самостоятелност, запазвайки обаче известно самоуправление, а също и своите местни династии. Сръбската аристокрация по места прави нееднократни опити да отхвърли зависимостта си от Византия, но в крайна сметка, те са неуспешни. По време на византийската зависимост, земите на сръбските княжества попадат под силното влияние на Охридската архиепископия. Политическите условия от началото на XII в. принуждават сръбските княжества да признават зависимостта си спрямо една или друга държава, като това се определя от политическата ситуация на момента.

Именно обществено-икономически фактори определят неравномерното и забавено сръбско културно развитие. Тази ситуация продължава до възкачването на престола на Великия княз Стефан Неман. Той е ловък политик, който реално започва да обединява отделните сръбски държавици и възобновява сръбската независимост. Стефан Неман използва коренно променлата се в края на XII в ситуация и успява да укрепи както собственото си положение на престола, така и това на Сърбия. Той става родоначалник на династията на Неманичите. По време на тяхното управление, държавата изживява най-бляскавия си период (Таркова-Zaimova, Dimitrov, Pavlov, V 6, 1994: 595).

Обединяването на сръбските княжества в единна държава под владичеството на Неманичите и нейният икономически и политически възход създават благоприятна обстановка за развитието на сръбската култура. Владетелите заделят значителни средства за изграждането на нови крепости, градове, пътища и често стават ктитори при изграждането на църкви и манастири. Развитието на средновековната сръбска култура в периода след XII в. е впечатляващо, но не е единствената изява на творческата енергия на сръбския народ през средните векове.

Друга, много силна страна е развитието на книжовното дело, представено от създаването на жития, летописи, текстове за песни, писма, преведени философски и богословски съчинения, романи, приказки (Цит. по Istorija srpske culture, 1994: 95).

Трябва да се отбележи обаче, че литературните паметници със сръбско произхождение се появяват доста по-късно в сравнение с българските (Kashanin, 1975: 6). Докато през ранното средновековие старобългарската литература става достояние на сърбите и сръбската литература: „...поемала храната си от българската“, то след началото на XIII в., с формирането на единна държава при Неманичите, настъпва нова епоха в нейната история. Книжовността се развива в рамките на вече съществуващата система от жанрове, наследена от ранното средновековие и от старобългарската литература, но вече в нея се появяват собствени, сръбски теми (Kashanin, Цит. съч). Новият период се отбелязва с т. нар. „рашка редакция“ на старобългарския книжовен език, като в нея се откроява силното влияние на двете книжовни школи – Преславска и Охридска.

В Рашкия център и в новия светогорски сръбски манастир – Хилендарския, се случват редица процеси, чиято основа се открива в предишното развитие на писмеността, на преписваческата дейност от старобългарски, на преводите от гръцки, на съставянето на оригинални творби. (Ivanov, 1896: 3-4).

По-късно, през XV век се появяват две нови школи на редакция на старобългарския език: т. нар. „Ресавска школа“, която реформира правописа и по образец на среднобългарската търновска школа въвежда диакритични знаци и т.нар. „Босанска школа“, отразяваща в правописната си система диалектното състояние в една сръбско-хърватска област, а именно на т.нар. „икавизъм“. На практика, поради огромното литературно влияние, идващо от България, езикът на сръбската книжовност от средните векове не е народния сръбски език. Обективните съвременни сръбски изследователи признават този факт, а именно, че езикът на основата на който се пишат сръбските литературни произведения е: „Грађен на основу једног живог говора, говора солунских, македонских словена“ (Vogdanovich, 1980: 141-143). На друго място същият автор пояснява: „Източно-јужнословенски по својој македонско-словенској основи, израженој у јасним језическим карактеристикама, он се морао више разликовати од српског народног језика, који припада западно-јужнословенској групи“, и още: „...то није било језик српског народа, али је јесте био и све до XVII веке остао језик српске књижевности“ (Цит. съч.: 49-50).

За превръщането на старосръбската литература в равнопоставен участник в средновековния книжовен свят голяма роля изиграва и утвърждаването на сръбска автокефална църква, едно от най-големите дела на Св. Сава. И така, до края на XIII в. в Сърбия на владетеля Стефан Неман се оформят окончателно духовните книжовни центрове

Хиленгар, Студеница, Жича, Милешево и Печ (Istoriya srpskog naroda. V 1, 1981: 328).

Трябва да се отбележи, че средновековната сръбска книжнина е изцяло религиозна, но не е създавана само от духовни лица. Носители на културния живот през средновековието са и владетелите, аристократите, както и светски лица. (Vogdanovich, 1980: 30). Тези процеси дават възможност на средновековната сръбска култура да достигне висотите на византийската и българската култури.

Въпреки създаването на оригинална литература, и през този период в Сърбия, осезателно се чувства значителното литературно влияние, идващо от България.

През 1263 г. излиза сръбската редакция на българския „Шестоднев“, „Словата на Йоан Златоуст“, „Патерик“ и други книги. През XIII в. и особено в края на XIV – XV в., след като България пада под османско владичество, в литературното поле работят автори, които имат своя принос и към българската, и към сръбската, и към руската литератури като Григорий Цамблак и Константин Костенечки. В този смисъл е важно да се отбележи, че като оригинална сръбска книжнина не бива да се възприема само тази, съчинявана от сърби, но и творчеството на чужди автори, писали за сръбски национални теми, които двата своя принос за издигането на сръбския национален култ. Това е причината, поради която към сръбската средновековна книжовност се причисляват и произведенията на автори като Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Димитър Кантакузин.

По отношение на средновековната сръбска литература за най-оригинална сръбска книжнина се приемат житията на сръбските владетели и архиепископи. Традицията да се пишат оригинални житиенписни творби, започва от края на XII и началото на XIII век и продължава до падането на сръбската държава под османско владичество. Поради християнския характер на религията и мирогледа, именно житийните произведения със своите естетически закони и широка популярност сред обществото, в най-голяма степен, играят роля за духовното издигане на сърбите. Това е и причината в периода XII–XIV в. по-слабо да бъдат развити другите жанрове, като химнография, музика, поезия и други.

Създаването на собствени сръбски жития дава възможност да се изгради православен култ както към династията на Неманичите като светородна династия, така и към автокефалната сръбска църква. Това е основата, върху която се обособява специфичната житийна книжнина. В този смисъл може да се говори и за развитието на т. нар. „владетелска историография“, въпреки, че по същество те не са

историко-летописни, а агиографски съчинения.

Важен етап от развитието на старосръбската литература е, че в изграждането на текста на владетелските жития се създава „сръбска традиция“, а именно, склонността към пространни исторически ескурси и хронографичен стил (Angelov, 1988: 30). Такова явление не се забелязва нито във Византия, нито в старобългарската книжовна традиция.

По-късно, през втората половина на XIV в. и през XV в. много монаси от Византия и България, търсейки спасение от османското нашествие, привнасят редица промени сред сръбското монашество. Именно те разпространяват култа към отшелничеството и исихазма и тези процеси променят сръбската книжовност не толкова като тематика, колкото като идея. Пример за това са житията на Стефан Дечански и Стефан Лазаревич от Григорий Цамблак и Константин Костенечки, като в тях се чувства силното влияние на Евтимиевата школа.

Сръбските жития от периода XIII-XV в., подобно на редица произведения на старобългарската, а и на средновековната руска литература, притежават несъмнено художествени достойнства. Те загържат вниманието на своя читател, задоволяват неговото естетическо чувство, действат на въображението и на разума му. Дават знание, възвишават помислите и чувствата. Освен това, те са важен извор за религиозния живот както в Сърбия, така и в съседните балкански държави.

Някои от тези сведения се срещат в съчиненията и на други средновековни автори, но се откриват и уникални сведения, които присъстват единствено в сръбските жития. Не бива да се забравя обаче, че това са агиографски съчинения и тяхното използване изисква особено внимание и критичен подход към информацията, която съдържат. В тях е налице очевидната тенденция да се преувеличават качествата и делата на сръбските владетели (Angelov, 1974: 5-6). Въпреки това, те притежават всички характеристики, които дават възможност те да бъдат използвани като ценни исторически документи.

Изследователите са установили, че в биографиите на сръбските владетели и архиепископи се откриват редица известия, отнасящи се до българската история за времето от края на XII до началото на XV в. От всички извори от сръбски произход за този период именно те съдържат най-богата информация и това е напълно обяснимо.

Стойността на споменатите извори е изключително голяма, тъй като в някои от тях се срещат сведения за българската история, които не се откриват в други източници. Също така част от данните, поместени в споменатите жития, служат за основа на по-късно създадените родословия и летописи и се явяват важни паметници,

които могат да служат като доказателствен материал (Angelov, 1988: 31); (Angelov, Paleobulgarka, V. 2, 1981: 29).

За основоположник на самостоятелната сръбска книжнина несъмнено може да се определи най-малкият син на Стефан Неман – Св. Сава. Най-напред той, а след него и по-големият му брат Стефан Първовенчани, пишат жития за своя баща. Сред всички старосръбски писатели, именно двамата братя са първите и последните членове на властващата през този период династия на Неманичите.

Освен като монах, първи архиепископ на Сърбия, строител на църкви и манастири, Сава се изявява и като даровит писател. Обемът на всички негови съчинения, достигнал до съвременността, е стотина страници. Пише няколко типиха: „Кърмчая книга“, „Устав за държанието на псалтирите“, служба на Св. Симеон. От него остава и едно писмо до игумена Спиридон, което той пише и изпраща от Светите земи. Най-оригиналната му творба обаче остава житието, посветено на баща му Стефан Неман. То е известно в две редакции. Първата се намира в Хилендарския типих и текстът е съставен веднага след Немановата смърт. По своя жанр то представлява житийна бележка, с която се фиксира деня, в който умира баща му.

Второто, разширено житие, Св. Сава пише в увода на Студеничкия типих през 1208 г. Предполага се, че за негова основа са използвани двете хилендарски повели – едната на Неман от 1189 г., а другата на Стефан Първовенчани от 1200-1202 г. Житието се състои от двадесет и четири страници и се класифицира към агиографската книжнина, но на практика тази творба не представлява светителско житие. Написана е преди канонизацията на Неман, още преди монах Симеон да е прогласен за светец и чудотворец.

Всичко това отправя към извода, че след като не е агиографска творба, животописът на Св. Сава не е и историческа хроника, нито типична владетелска биография. По същество тя представлява разказ с драматичен акцент, възвишена душевна атмосфера и поетическо усещане (Kashanin, 1975: 125). В текста Св. Сава не описва живота на светец, а на владетел и монах който е „дивен баща и велик човек“. Съчинението е озаглавено „Живот господина Симеона“.

По отношение на сведенията, които се откриват за българската история, публикувани в първата част на тази творба, може да се каже, че те са доста оскъдни и непълни. Св. Сава изброява областите, които баща му е завладял, главно след 1180 г., които по това време са византийско владение, въпреки че в по-голямата част от тях преобладаващото население е от български произход.

Друго сведение, което се отнася до България, се открива в

деветата част от житието, където се описва: „Смъртта, опелото и погребението на св. Симеон“. Разказвайки за това събитие, той съобщава: „След това и много народи дойдоха тук да му се поклонят и с велика чест да го опоят. Най-напред го опяха гърците, след тях русите, след русите иверците, после българите, и след това го опях цялото стадо вкупом“ (Пак там).

Второто житие, посветено на Св. Симеон, е написано от втория син на владетеля - Стефан Неманич, обявен за наследник на престола. Първородният син Вукан не се отказва от правата си върху короната и разчитайки на унгарска подкрепа започва борба срещу брат си. Успява временно да го отстрани от престола и Стефан Неманич търси убежище в България. С помощта на цар Калоян Стефан Неманич застава отново начело на сръбската държава. По време на управлението му Сърбия разширява територията си и се утвърждава като важна регионална сила.

През 1217 г. Стефан Неманич получава от папа Хонорий III кралска титла, един от най-големите му политически успехи, която донася на Сърбия политическа независимост (*Istoriya srpskog naroda*. V 1, 1981: 301).

През 1219 г. сръбската църква става автокефална – друг значителен успех за държавата, а през 1221 г., Стефан Неманич е провъзгласен за крал от брат си Сава по православната традиция.

Освен като способен владетел, Стефан Неманич Първовенчани се изявява и като даровит писател: „...не са чести случаите през средните векове, владетелят да бъде и писател. Още по-редки са случаите, когато двама сина на един владетел да са писатели, както у нас Стефан Първовенчани и архиепископ Сава.“ (Цит. по Kashanin, 1975: 136).

Най-значителната му творба е животоописанието на Св. Симеон, което той започва през 1208 г., след пренасянето на мощите на баща му от Света гора в манастира в Студеница, и завършва през 1216 г. Фактът, че и двамата братя пишат по едно и също време, на една и съща тема, е показателен. И двете жития са съставени с цел да се заздравят и разшири култът към династията на Неманичите.

По обем творбата на Стефан Неманич е два пъти по-голяма от животоописанието на Сава. Тя е написана изцяло в духа на агиографския жанр (*Istoriya srpske culture* 1994; 56). Житието притежава всички конструктивни елементи на една развита агиография, функционално литургичен надслов, пролог, биографичен сюжет, похвала и чудеса, извършени от светеца (Vogdanovich, 1980: 153).

„Житијем светог Симеона“ е първото сръбско житие от „минейски“ или „синаксарски“ тип. То е самостоятелна творба, но е написано така, че да може да бъде включено в състава на който и да било сборник

с жития или патерик. Един от достигналите до днес екземпляри се намира именно в такъв сборник, съхраняван в Националната библиотека на Франция в Париж. То е предназначено за четене на глас и се предполага, че е било определено за манастира „Св. Георги“ в Раса.

В своето съчинение Стефан Неманич Първовенчани изобразява баща си като съвършен владетел, велик воин, гонител на еретиците, родоначалник на династията и държавата, светител и чудотворец, а не както в житието на брат му Сава – съвършен баща и съвършен монах. Въпреки, че принадлежат към един и същ жанр, двете жития са от различен тип. Това на Сава може да се определи като „кмиторско“, докато на Стефан Неманич като „пространно“.

В творбата си Стефан Неманич Първовенчани не споменава нито една дума за владетелите, царствали преди Стефан Неман, нито имената на неговите братя, с които той се бори за великокняжеския престол. Четейки творбата, читателят остава с впечатлението, че сърбите не са имали държава и владетели преди Неман. Житието не приключва с описание на смъртта му, а продължава със събития, станали доста години след кончината му. В тях владетелят се явява вече като светец и закрилник на сръбския народ и държава.

Събитията от края на XII и началото на XIII в., описани в творбата на Стефан Неманич, се отнасят не само за сръбската държава. Те дават допълнителна представа за политическия живот и обстановка в Югоизточна Европа през този период, в частност и за отношенията между сръбското жупанство и българското царство. Някои от тези сведения са дадени и в други жития или се откриват в други исторически документи, трети – се срещат само тук. Затова житието на Стефан Неманич Първовенчани е изключително ценен исторически извор не само за сръбската държава, но и за България. Най-ранното сведение за българската история в него е за съвместния поход на Стефан Неман и унгарците в Моравска област и до Средец, през 1183 г.: „И тръгна пречестният свети Симеон заедно с унгарския крал и достигна до града, който се казва Средец и го разруши и опустоши до край“ (Цит. по Kashanin, 1975: 138). Проникването в Моравска област и достигането до Средец е първото дълбоко навлизане на сръбски войски на византийска територия (Vogdanovich, 1980: 30–31). Тогава именно мощите на Св. Иван Рилски са отнесени в Унгария. Успешните действия на унгарско-сръбската войска през 1183 г. довеждат до временно завладяване от Стефан Неман на Шкодра, Котор и други градове по Адриатика. Сръбското участие в тази военна кампания отразява стремежа на сръбските жупани да се освободят от византийска зависимост, използвайки унгарска подкрепа. Унгария,

като силна държава, променя посоката на сръбските държавни аспирации. До този момент стремежът на сръбските владетели е да обединят областите, населени със сърби и затова тяхното внимание е насочено на запад и на север. Завладяването на тези земи от унгарците, както и проявените претенции спрямо друга част от тях, отнема възможността им да разширят държавата си в тази посока, тъй като биха влезли в конфликт с маджарите, на чиято помощ сами разчитат. По тази причина те започват да търсят компенсации на юг и югоизток, към западните и югозападните български земи. От този момент тази територия става предмет на сръбските възжеления, от които до епохата на турското завоеване никога не се отказват, макар често да са принудени временно да ги споделят.

Българското въстание от 1185 г. отлага антисръбския поход на Византия.

Другите важни за българската история събития са свързани с преминаването на кръстоносците от Третия кръстоносен поход през Балканите през 1189 г. Византийският император сключва споразумение с техния предводител Фридрих Барбароса, те да бъдат пропуснати през територията му. Тяхното преминаване през Балканския полуостров продължава около девет месеца. Този период е изпълнен с политически интриги, военни стълкновения с Византия, като често империята изпада в тежко положение. България и Сърбия решават да се обединят в борбата срещу общия враг – Източно-римската империя. Кръстоносецът Ансберг съобщава изрично, че Стефан Неман със своите братя Страцимир и Мирослав: „...сключиха съюз с Калопетър против Константинополския император.“ (Цит. по Уопов, V. 3, 1965: 257). Сключеното споразумение обаче не попречва на сърбите, които се възползват от преминаването на кръстоносците да завземат част от България, като влизат в Ниш. Там Неман и братята му посрещат Барбароса и на 27 юли 1189 г. започват преговори с него. В Ниш пристигат и пратениците на българския владетел, който смятал, че осъществяването на голямата идея – унищожаването на Византия и освобождаването на всички български земи, трябва да стане съвместно с кръстоносците. След водените преговори сърбите се възползват от придвижването на кръстоносната армия на югоизток и от обстоятелството че византийската войска се изтегля и е задържана в околностите на Константинопол. Без да срещнат особена съпротива, те завземат земи около Българска Морава, а след това и областите около Витоша, Осогово и Шар. Именно тези събития са описани от Стефан Първовенчани в житието на баща му: „А когато унгарският крал се върна в своята държава, светият

се раздели с него и отиде със силна войска срещу град Перник и него разруши със сила и опустоши.“ И по нататък: „...и град Стоб и град Земен, и град Велбъжд, град Житомиск, град Скопие, и град Лешки в голем Полоз, и град Градац, и град Призрен, и град Славни Ниш, и град Свърлиг, и град Равно, и град Козел. Тези градове разруши до основи и не остана камък върху камък, който да не разруши. И до днес те не са се вдигнали. Техните земи и тяхното богатство, и славата тяхна, той приложи към славата и богатството на отечеството си и за слава на велможите и народа си“ (Цит. по Angelov, 1981, *Paleobulgarika*: 28).

Описания на същите събития се откриват и в някои сръбски летописи: „Този Стефан Неман беше най-млад от своите братя и беше самогържец на всички сръбски и поморски земи и Помория, и Дукля, и Далмация, и Травуня, и Захумле, и разсипа гръцките градове Средец, и Петърник, и Землин, и Велбъжд, и Житомиск, и Скопие, и Лешец, и Градац, и Призрен, и славния град Ниш, и Свърлиг, и Равно, и грузи градове.“ Тук, за разлика от житието, е пропуснат град Козел. В биографията на Св. Симеон още пише: „И придобави на отечеството си земите на цялата нишавска област, Липлян и Морава, и тъй наречената Враня, Призренска област цялата, и Полоз.“ (Цит. по Kashanin, 1975: 138).

Друго важно сведение по отношение на баща им, което се открива в творбата на Стефан Първовенчани и отчасти в съчинението на брат му Св. Сава, е относно етническата принадлежност на организаторите на въстанието, избухнало в Търново. В тях земите на Търновското царство се наричат български земи, самото царство – българска държава, а господарите му български царе. Само в особени случаи, царе на: „българи и гърци“ (Цит. по Mutavchiev, 1973: V. 2, 150).

В житието на Неманич са споменати вътрешните размирици, настъпили в Сърбия след смъртта на Неман, а първородният му син Вукан е наречен престъпник, който се е сдружил с чужденец, заел е престола и е опустошил земята (Stanoevich, 1934: 17). Впоследствие България също се намесва в конфликта и цар Калоян успял да върне своето протеже Стефан Неманич на сръбския престол.

Описвайки чудесата, които баща му извършва след смъртта си, Първовенчани същевременно говори и за различни исторически събития, с които те са свързани. В житието се открива текст по отношение на българския болярин Стрез, който гонен от брат си Борил, бяга и търси спасение в Сърбия. Стефан Първовенчани го приема, воден от политически съображения. В творбата е отбелязано: „...прие го като драг син и го опази непокътнат от набезите на убийците и от убийството му.“ (Цит. по Kashanin, 1975: 140). За това как българския севастократор се настанява в Македония, Първовенчани

пише самоуверено: „...предадох му половината българско царство“, но по-нататък съобщава, че покровителствайки го, въобще не е могъл: „...да си помисли и да прозре, какво онзи искаше да бъде“ (Цит. по Stanoevich, 1934: 54). Вероятно Стрез още през 1209 г., преминава на страната на Борил и тази измяна е повод за много конфликти със сръбския владетел. Накрая се намесва и братът на Стефан, Сава, опитвайки се чрез преговори да склони българина да стане отново васал и съюзник: „Със сладко и добро слово и медоносното си учение“ (Цит. по Kashanin, 1975: 140). Следва категоричният отказ на Стрез: „...този несретник остана непреклонен и от злоба не измени разума си“. По-нататък Първовенчани описва чудодейното убийство на Стрез, дължащо се на намесата на Св. Симеон: „...който поддържа с кренка десница отечеството си“ и помагайки му, пробожда Стрез, който: „...издъхна сред народа си от зла смърт и смърт чудодейна.“ (Пак там)

В шеста глава на своето съчинение Стефан Първовенчани описва събора, който баща му провежда срещу богомилите. В сръбския синодик, съставен през 1221 г., се съобщава, че тази ерес възниква в Тракия, тогава носеща името Македония, и по-точно в Пловдив и околните селища: „уже во Македонию болгарский, въ Филипополех и окрест возникши ерес богомилов“ (Цит. по Angelov, 1980: 150).

В житието на Св. Симеон се намира и известие за Църковния събор, свикан от цар Борил в Търново, открит тържествено на 11 февруари 1211 г. На събитието са поканени най-видните ръководители на богомилите под предлог, че трябва да изложат учението си пред царя. След това те са изобличени и една част от тях са принудени да се върнат в лоното на официалната църква, а срещу тези, които остават верни на учението, са предприети строги мерки, за което свидетелства следният текст: „...мъчител, който иска да си създаде наслада на душата, като почнал да пролива кръвта на своя род, и който заповядал да се избият толкова много хора, като че искал с това да унищожи земята и морето.“ (Цит. по Miyatev, 1930: 10).

Следващо сведение за българската история, поместено в житието за Св. Симеон, е за похода на цар Борил и латинския император Анри срещу Сърбия. Те тръгват с войските си към Ниш, където армиите им се съединяват. Очевидно планът им е от Ниш да навлязат дълбоко в сръбска територия: „Виждаше се как дойдоха невъздържано, свирепо и неукротимо до града с име Ниш.“ (Цит. по Kashanin, 1975: 138) Изправен пред опасността да попадне под комбиниран удар на съюзниците, Стефан Първовенчани ясно осъзнава, че целта им е да го лишат от власт, а Сърбия да бъде унищожена. От историческите извори не става съвсем ясно какво предприема срещу своите неприятели сръбския жупан.

В житието, той приписва всеки успех на Св. Симеон. Четейки внимателно текста обаче, може да се направи извода, че Първовенчани си дава сметка, че няма да може да се противопостави с военни сили на съюзниците. Затова, той се опитва чрез дипломатически преговори, в които участва и брат му Сава, да накара Стрез и Михаил Комнин да изменят на съюза и да се присъединят към него. След последвалия отказ, те са убити от заговорници, с което опасността от юг е ликвидирана.

По подобен начин действа и срещу главните сили на Борил и Анри при Ниш, което ясно се разбира от следния текст: „И един път в полунощ се чу вик. И ги разсипа пречестият, опълчвайки се невидимо на неприятелите ни, които се бяха надигнали. И от велик страх бяха обзети от появата на моя свят господин и неговото знаме и победени от него побягнаха, посичайки сами себе си, едни други и победата търсейки между себе си, до край се съкрушиха. И си отидоха посрамени с провал и срамота велика.“ (Пак там). По-нататък, верен на стила си, Първовенчани пише, че в това времеждие се е: „...ослания само на Божията помощ, на Богородица и на Св. Симеон“, и към тях се обръща с гореща молитва и молба за помощ, „...на която те се отзовават“ (Цит. по Stanoevich, 1934: 28).

По този начин действията на коалицията претърпяват неуспех. Въпреки, че в житието пише, че цар Борил напада Стефан Първовенчани „от завист“ с войската си и „и взел със себе си своя зет, гръцкия цар“, истинската причина е, че с този поход Борил се опитва да си върне завладените от сърбите западни български земи. Опитът му да укрепи властта си с помощта на латинския император Хенрих, не успява. Западните и северозападните български земи остават в ръцете на сърби и унгарци.

Следващите жития, от които може да се почерпят сведения за българската история през XIII в, са двете жития за Св. Сава. Първото е написано от ученика му Дометиян, а второто от Теодосий.

Дометиян пише две жития, за Св. Симеон и за Св. Сава, поръчани му от крал Урош I. Животоописание то за св. Сава е първото му книжовно дело, писано е в Света гора, в постницата носеща името на светеца. То е най-голямото сръбско житие – около двеста страници. Тази творба има голяма биографична стойност, тъй като представя целия живот на Св. Сава. Творбата е завършена през 1253 г. и той я изпраща на крал Урош I, а единадесет години по-късно изпраща съчинението, „Живот Св. Симеона“.

Другият автор, монахът Теодосий, е най-големият сръбски писател от последните десетилетия на XIII и началото на XIV в.

За него се предполага, че се замонашава около 1265 г., а умира 1328 г., на около 80 години. По време на живота му се извършват важни промени в сръбската държава. Крал Стефан Милутин разширява границите на юг към Македония и премества столицата от Раса в Скопие. В средата на 60-те години Дометиян и Теодосий се срещат в Света гора, където Теодосий преписва „Шестоднев“ на Йоан Екзарх. Творбите, които написва са: „Живот на св. Симеона“, прави редакция на Дометияновия „Живот на Св. Сава“ и съчинява похвална служба за Св. Симеон и Св. Сава.

За разлика от първите двама сръбски автори Сава и Стефан Първовенчани, които бяха разгледани по-горе, Дометиян и Теодосий не са съвременници на събитията, за които пишат. Фактите, излагани от тях са взети от други писатели и източници.

Техните произведения за Св. Сава, създадени в Света гора, също съдържат сведения засягащи българите. Житието от Теодосий е обнародвано за първи път в по-ново време по препис от XV в. от Даничич в 1860 г., само че той погрешно го отдава на Дометиян. Известни са още един Хилендарски препис от 1336 г., Рилски и други, по-нови. В началото на XX в. Йордан Иванов открива в Лесновския манастир препис от началото на XIV в., който е един от най-старите. Сравнен с текста, публикуван от Даничич, той представлява една и съща версия с малки стилни различия.

Първото и доста обширно сведение отнасящо се до българската история, което се открива в житието, е за убийството на цар Калоян: (Цит. по Zlatarski, 1940, V. 3: 257-258). Това описание на смъртта му до голяма степен съвпада с описанието, дадено в легендата на Иван Ставракий за убийството на българския цар при Солун. (Цит. по Zlatarski, 1940, V. 3: 254-256).

Трябва да се отбележи, че текстовете на житието и легендата на Йоан Ставракий се допълват взаимно и дават пълна представа относно убийството на Калоян. И двамата посочват едно и също място и време – при обсадата на Солун, който той се кани да превземе и да разруши. Докато Ставракий е категоричен, че убиец на българския цар е Св. Димитър, Теодосий пише: „Калоян, царя Загорски, който, както говорят, уби Св. Димитър“, или, това може да не е истина, може да е легенда“. В легендата са дадени подробности около самата смърт, които в житието липсват. Там е отбелязано, че убийството е станало в полунощ. Описан е и един интересен обичай, около палатката на владетеля през нощта да стоят на стража юноши, а вътре да горят постоянно свещи. След като е бил смъртно ранен, Калоян обвинява за това войводата Манастър, който уплашен, на

сутринта бяга от лагера.

Друга важна подробност е, че смъртта настъпва вечерта, на следващия ден. Биографът на Св. Сава – Теодосий, прибавя, че след нея тялото му е осолено и пренесено обратно в българската столица от войниците, които отстъпили от Солун. Съобщенията в биографията на Сава, че тялото на Калоян е пренесено от Солун се потвърждава и от един друг факт. През 1972 г., при археологически разкопки в търновската черква „Св. Четиридесет мъченици“, в северния ѝ портал е открито погребение на мъж, който носи на дясната си ръка голям златен пръстен с надпис в негатив „Калоянов пръстен“. Последвалите подробни изследвания показват безспорно, че това е гробът на цар Калоян. Сведенията за насилствена смърт се потвърждават от направените медицински изследвания на скелета, които показват, че преди погребения да бъде връхлетян от смъртта, се е радвал на цветущо здраве. (Vozhilov, 1988: 55).

Следващото известие, което се открива в житието е за цар Борил, който след възкачването си на престола, подлага на жестоки гонения Стрез и воюва срещу Слав, но не защото те подкрепят Калояновата политика и защитават правата на Иван Асен и Александър, а защото са негови конкуренти в борбата за престола. Иван Дуйчев и Иван Божилов дори допускат, че в началото на управлението си Борил не е цар и самогържец, а регент от името на Иван Асен II и Александър (Пак там, 56). В житието на Св. Сава, написано от Теодосий, се описват гоненията, които предприема Борил срещу Стрез: „Споменатият този Стрезо, след убийството на Калоян беше преследван като царев роднина от приелия царството Борил, за да бъде убит.“ (Цит. по Vozhilov, 1988: 74).

На друго място в съчинението пише: „Някой си, който наричаха Стрез, макар и злоумен, но благородник, от българска страна от царски род, племенник на Калоян, цар Загорски“ (Цит. по Petrov, Giuzelev, 1980: 89). Картината може да бъде допълнена, ако се приведе житието на Св. Симеон от Стефан Първовенчани: „Един от отцепниците на това племе готи, наречено българско, по име Стрез, беше насилен от този зъл законопрестъпник (Борил), брат му“. Латинският император Анри в едно свое циркулярно писмо от 1212 г., го нарича също племенник на цар Калоян (Zlatarski, 1940, V. 3: 271). От друга страна титлата „севастократор“, която носи също говори за близкото му роднинство с Калоян. След като заема такова видно положение, той навярно е едно от най-доверените лица на вуйчо си и виден сподвижник в делото му за закрепване на второто българско царство (Mutavchiev, 1973: 235).

По нататък от житието на Св. Сава стават ясни причините,

поради когото е преследван: „Защото той, Стрезо, беше гот и беше се проявил много със смелостта си. Затова му завиждаха и за смърт търсеха душата му – бояха се да не би той, ако се възцари, да убие пък тях, и така преследван от тях, той беше съвсем изгонен.“ (Цит. по Petrov, Giuzelev, 1980: 89).

Ясно е, че Борил добре осъзнава, че Стрез има не по-малки права от него върху престола, което поражда и опасенията му. Освен това, той се е отличава със своето мъжество и смелост. За да се спаси, Стрез бяга при сръбския жупан Стефан: „И като нямаше къде да се установи, избяга при благочестивия велик жупан и самогържец Стефан. А преди това, когато готите бяха нагврили и намерили много гръцки градове, както казахме празни и безпомощни, те ги завзеха и владееха, те бяха завзели и околните на Солун селища, държаха и Охрид. Благочестивият Стефан, склони към този Стрезо, като към свой сродник и брат“ (Пак там).

Стефан приема българският велможа, правейки си сметка да го използва като оръжие за намеса във вътрешната политика на България. Вероятно сръбския жупан познава добре миналото му от престоя си в Търново. Двамата започват преговори с българските боляри в Македония, които изглежда не са доволни от Бориловото управление и са готови да се отменят от него. Те се съгласяват да се поставят под управлението на Стрез, който като племенник на Калоян има авторитет сред тях: „Някои загорски боляри, които владееха тогава града, и те му се подчиниха, заедно с крепостите си. А най-напред Стрезо бе въведен от Стефан в крепостта, наречена Просек. Като му даде в помощ своята войска, а и сам му помогна, утвърди го за свой приятел, и го удостои да го счита за свой брат, така че всеки (от двамата) да намира помощ в другия. Като уговориха така, получи и други селища, а и с хора се умножи, защото загорските хора го знаеха и мнозина идваха при него.“ (Пак там).

В житието за баща си Стефан Неманич споменава, че дава на Стрез „половината царство българско“. Чрез този съюз сръбският владетел се стреми не само да отслаби вътрешно, но и да разпокъса България. От текста на житието се разбира, че Стрез се намира в нещо като васална зависимост спрямо него. Логично е да се предположи, че по-далечните сръбски планове са да подчинят югозападните български земи под своя власт.

От друг един друг текст в житието се добива представа за неговата възраст. Там той е наречен: „юнец свирепоумен“, от което може да се заключи, че по време на бягството си при Стефан, Стрез е млад човек.

За това, колко ценен за Стефан Неманич е този български велможа, разбираме от съчинението на Теодосий – въпреки силното настояване на Борил, той не му е предаден, а двамата със Стефан се побратимяват.

След като се почувства достатъчно укрепнал Стрез прекъсва връзките си със Сърбия и започва да преследва онези от болярите си, които поддържат сръбските интереси. Вероятно тези гонения подтикват Теодосий да посвети цял пасаж на Стрезовото възгордяване и да го нарече свиреп убиец: „Прочее като забогатял много и можеше да се каже за него, че като пъток е затлъстял и изпълнен с безумие, възгордян, забрави Бога, защото се прояви като убиец, свиреп и неукротим в немилостта си и много нечестив“ (Цит. по Petrov, Giuzelev, 1980: 89).

Напразните надежди, които сърбите възлагат на Стрез за проникване в Македония, провокират житиенписците да предават събитията, отнасящи се за него, с много злъч. Ако се приеме за достоверно сведението, че той е извършва масови и безогледни репресии над всичките си поданици, ще бъде трудно да се обясни факта, че: „...загорските хора го знаеха и сами идваха при него“. Теодосий пише още за Стрез: „Стана роб на завистта и като похаби душата си с безстрашие към Бога, празнодумният се реши за многото добрина на Стефана, на безбройни злини против него, защото се примири с гърците и се присъедини към своите готи.“ (Цит. по Zlatarski, 1940, V. 3: 312) Предполага се, че това помирение става около 1209 г., като обаче той запазва независимостта си. През следващите години сключва съюз с епирския владетел Михаил Комнин и с латините в Константинопол, но отношенията му със сърбите остават неприязнени. През 1214 г. Стрез участва в коалиция с цар Борил и император Анри, насочена срещу Сърбия: „...и като събра и от едните и от другите безбройно множество от всякакви народи, като рикащ лъв потегли против държавата му, като мислеше да го разори и да го хвърли в запустение“ (Пак там, 313).

Вероятно съюзниците разчитат твърде много на него и сърбите преценяват правилно това, вследствие на което при Стрез е изпратен Сава, за да го присъедини отново към сръбското жупанство. След като мисията не успяла, Стрез е убит: „Ние говорихме така, като желяхме доброто на себе си и на тебе, и понеже уповавайки се на оръжието не послуша мене, който те съветваше добре, сам на себе си зло ще причиниш. Знай, че ние, като имаме надежда на Бога, няма да се уплашим от вас, нито пък ще поускаме да се отклоним от вашето могъщество, конете са готови за бой, а от Господ е помощта. Нека

Бог да отсъди между теб и нас.“ (Пак там, 314) Самото убийство е описано по следния начин: „...един страшен юноша, по заповед на Сава, се нахвърли върху мене и като извади моя меч, прободете моите вътрешности.“ (Цит. по Mutavchiev, 1973: 258) Земите на Стрез са завладени от новия епирски владетел Теодор Ангел, брат на убития Михаил Комнин. Населението на региона запазва траен спомен за този български владетел. Народното предание и досега сочи в Женденския дървент на Вардар, между Скопие и Тетово „Стрезово кале“, където той е убит. За него, освен устните предания е запазена и легенда: „Житие на княз Стрезан“.

Друго сведение за българската история се открива при описанието на смъртта на св. Сава в Търново. Забръщайки се от Светите земи, той достига Константинопол и решава да посети българския цар: „И от Константиноград се качи (Сава) пак на кораб, за да пътешествува по море към загорската страна. Желаше да види своя сват Асен, цар Загорски, който беше дал гъщеря си на крал Владислав. И като пристигна в град Несебър, изпрати до споменатия Асен вест за пристигането си“. (Цит. по Petrov, Giuzelev, 1978: V. 2; 324). В Търново той пристига през зимата, на Богоявление: „Свещецът послуша царя и патриарха. И в навечерието на Богоявление света служба отслужи.“ Скоро след празниците Иван Асен II заминава на лов, а свещецът останал в Търново се разболява тежко: „След царевото заминаване свещецът бе обзет от болест. И като разбра, че е призован от Бога, събра своите ученици и всичко свето и честно, което в Палестина, и в цяла Сирия, и в Египет и във Вавилон, в Азия, в Константиноград, купувайки бе натрупал... – всичко това като описа, заповяда да отнесат и в другата архиепископия и в Студенец. На крал Владислав и на наместника на своя престол, блажения Арсений, и на людете по цялата (Сръбска) земя, мир и благословия с писания дарува“ (Пак там, 325). След смъртта си, той е погребан в Търново, където по заповед на Иван Асен, му е построена специална гробница: „Така прочее царят показва вяра и любов към светеца, както приживе, така и след смъртта му.“ (Пак там, 326). Тези сведения дават ясна представа за добрите отношения, които са съществували по това време между Сърбия и България.

По предложение на сръбския архиепископ Арсений, след като изминава една година от смъртта на светеца, крал Владислав решава да пренесе мощите му в Сърбия: „Като мина лятото и тялото бе пазено в земните недра на град Търново“ (Пак там, с 327). За същото нещо Дометиян пише: „...няколко лета“. Изслушвайки думите на архиепископа: „Кралят се възпламени твърде много за това и изпрати

най-честният от своите благородници, при тъста си, цар Асен, който да извести светият цар за молбата му.“ (Пак там). След отказа на българския цар да даде мощите Владислав решава сам да се заеме. Той тръгва с огромна свита от благородници и свещеници, които пристигат в Търново. След продължителни преговори и увещания: „по време на сън на цар Иван Асен му било внушено от Бога да даде мощите на сръбския светец“. Внимателният прочит на този текст от житието разкрива, че действителността е по-различна. Тръгвайки от Сърбия крал Владислав: „Изпрати пред себе си вестители, за да възвестят на царя за неговото пристигане, и им даде да носят много злато, което да носят на патриарха и на царските съветници, за да подкрепят молбата му, когато той дойде при царя“. Многото злато явно склонява българските велможи да застанат на страната на сръбския крал и той успява в начинанието си: „Владислав заповяда да го отнесат в отечеството му – в сръбската гържава“ (Пак там).

Известие за пренасянето на мощите има и в Карловетския летопис, където е уточнено, че специално за това е построено Милешево: „Четвъртият син на Стефан Първовенчани, Владислав, бил крал и братанец на Св. Сава I и е пренесъл тялото му от Търново и създаде Милешево, където лежи тялото на Св. Сава“ (Цит. по Gavrilovich, 1900: 205-206).

В заключение може да се обобщи, че сведенията, съдържащи се в текстовете на житията от старосръбската литература, представени по-горе и отнасящи се до българската история са от различен тип и характер. Най-обширни са тези за дипломатическите отношения между България и Сърбия, а също и с другите балкански гържави. Такива има в житията на Св. Симеон от сина му Стефан Първовенчани, в биографиите на Св. Сава, написани от Теодосий и Дометиян. Макар и принадлежащи към старосръбската литературна книжнина, тези исторически извори осветляват и предоставят сведения за важни исторически моменти от външната политика, провеждана от тогавашната българска гържава като: отцепването на севастократор Стрез и неговата роля в дипломатическите отношения между България, Сърбия и Латинската империя по времето на цар Борил; отношенията на цар Иван Асен II със сръбското кралство; сведения за военните конфликти между България и Сърбия и България и другите балкански гържави; сведения за похода на цар Калоян в Тракия и срещу Солун; конфликтите между цар Борил и севастократор Стрез; отцепването на югозападни български територии с помощта на Сърбия; похода на обединените сили на цар Борил и латинския император Анри към завладения от сърбите град Ниш.

Както беше отбелязано и по-горе, някои от тези описания са единствени и не се срещат в други извори – литературни или исторически, а те предоставят ценна информация за българската история. Такива са известията за брака на крал Владислав с една от дъщерите на Иван Асен II и посещението на сръбския владетел в българската столица след смъртта на архиепископ Сава.

В други жития пък се откриват извори за вътрешно-политическата обстановка и административното устройство на средновековната българска държава. Тук може отново да се посочи житието на Св. Сава от Теодосий в частта му, описваща пътуването на сръбския крал Владислав до Търново, от която става видно, че в определени моменти българските боляри са могли да оказват влияние върху решенията на владетеля и това е било добре известно в сръбския кралски двор.

Използвайки житията на старосръбската литература, българската историческа наука може да успее в разрешаването на някои исторически дилеми. Пример за това е използването на термина „власи“ при определянето на етническата принадлежност на българските владетели Асен и Петър и на населението, участвало във въстанието вдигнато от тях. Това дава повод на много съвременни историци, особено румънски, да пишат, че въстанието е вдигнато от някакво румънско население, живеещо между Балкана и р. Дунав. Авторите на сръбските жития от този период обаче изрично употребяват изразите: „български земи“, „българска държава“, „българска страна“, „български цар“.

Независимо, че житията на сръбските владетели и архиепископи по отношение на жанра представляват агиографски съчинения и текстове, те избилстват от богословски фрази, цитати от Библията, а немалко от събитията са описани по твърде легендарен начин и съвестният изследовател може да открие сведения и свидетелства с откровено историко-политически характер. Още повече, че прилагането на интердисциплинарен подход към литературни текстове, съдържащи в себе си исторически препратки и интерпретирането им не само в полето на литературата, ще допринесе за изграждането на цялостната историческа картина (Kazandzhieva:2014: 203). Това дава основание да се твърди, че някои от произведенията на старосръбската литература, а именно житията на владетели и архиепископи, следва да бъдат проучени с методите на интердисциплинарния подход, тъй като могат да се окажат важни източници за историята на Втората българска държава.

ЛИТЕРАТУРА

- Angelov 1974: Angelov, Vonyu. Страници в историята на старобългарската литература. С., 1974. [Stranitsi v istoriyata na starobalgarskata literatura. Sofia, 1974].
- Angelov 1980: Angelov, Dimitar. Богомилството в България. С., 1980. [Bogomilstvoto v Bulgariya. Sofia 1980].
- Angelov 1981: Angelov, Dimitar. Образуване на българската народност. С., 1981. [Obrazuvane na balgarskata narodnost. Sofia, 1981].
- Angelov 1994: Angelov, Dimitar. Византия – политическа история, Стара Загора, 1994. [Vizantiya – politicheska istoriya. Stara Zagora, 1994].
- Angelov 1988: Angelov, Petar. Българската средновековна дипломация. С., 1988. [Balgarskata srednovekovna diplomatsiya. Sofia, 1988].
- Angelov: 1981 Angelov, Petar. Българската история в сръбските родослови и летописи – Paleobulgarica 2, 1981, 28 и сл. [Balgarskata istoriya v srbskite rodoslivi i letopisi – Paleobulgarica 2, 1981,28 et seq.].
- Bashich 1911: Bashich, Milivoje. Из старе сръпске књижевности. Београд, 1911. [Iz stare srpske knizhevnosti. Beograd, 1911].
- Bashich 1924: Bashich, Milivoje. Живот Стефана Немана и живот св. Сава – старе сръпске биографије. Београд, 1924. [Zhivot Stefana Nemana i zivot sv. Sava – stare srpske biografiye. Beograd, 1924].
- Bogdanovich 1980: Bogdanovich, Dimitrije. Историја старе сръпске књижевности. Београд, 1980. [Istorija stare srpske knizhevnosti. Beograd, 1980].
- Bozhilov 1988: Bozhilov, Ivan. Фамилията на Асеневици 1185–1460 г. Генеалогия и просопографија. С., 1988. [Familiyata na Asenvtsi 1185–1460 annis. Genealogiya i prosopografiya. Sofia, 1988].
- Voynov 1965: Voynov, Mihail. etc. ЛИБИ, Т 3, С., 1965. [LIBI, V. 3, Sofia, 1965].
- Gavrilovich 1900: Gavrilovich, Andra. Свети Сава. Преглед живота и рода. Београд, 1900. [Sveti Sava. Pregled zhivota i roda. Beograd, 1900].
- Zlatarski 1940: Zlatarski, Vasil. История на българската държава през средните векове. Т 3, С., 1940. [Istorija na balgarskata darzhava prez srednite vekove. Vol. 3, Sofia, 1940].
- Ivanov 1896: Ivanov, Yordan. История на славянските литератури. Пловдив, 1896. [Istorija na slavianskite literaturi. Plovdiv, 1896].
- Историја сръпске културе. Нови сад, 1994. [Istorija srpske culture. Novi sad, 1994].
- Kazandzhieva:2014. Kazandzhieva, Tanya. Меморатът като историческо свидетелство за измеренията на личността (Гоце Делчев и Дамян Груев). Сборник доклади от годишната университетска научна конференция с международно участие на НВУ “В. Левски”, т. 15, стр.194–203, издателство:НВУ “В. Левски”[Sbornik dokladi ot godichnata universitetska nauchna konferencija s mejdunarodno uchestie na NVU Vasil Levski, V.15, 194–203].

- Kashanin 1975: Kashanin, Milan. Српска књижевност у средњем веку. Београд, 1975. [Srpska knizhevnost u srednem veku. Beograd, 1975].
- Kovachevich 1885: Kovacheich, Lubomir. ed. Друго житоје св. Наума. Неколико прилога за црквену и политическу историју Јужних словена-Гралник - СУА 63, 1885 [Drugo zhitiye sv. Nauma. Nekoliko priloga za tsrkvenu I politichesku istoriyu Iuzhnih slovena – Gralnik, SUA 63, 1885]
- Miyatev 1930: Miyatev, Krastyo. Четиво по българска историја. С., 1930. [Chetivo po balgarska istoriya, Sofia, 1930].
- Mutavchiev 1973: Mutavchiev, Petar. Избрани произведенија. Т 1 и Т 2, С., 1973. [Izbrani proizvedeniya. Vol 1, Vol. 2, Sofia, 1973].
- Mutavchiev 1987: Mutavchiev, Petar. Книга на българите. С., 1987. [Kniga na balgarite. Sofia, 1987].
- Petrov, Giuzelev; 1978: Petrov, Petar, Vasil Giuzelev. Христоматия по историја на България. Т 2, С., 1980. [Hristomatiya po istoriya na Bulgariya. Vol. 2, Sofia, 1980].
- Nemanich 1985: Nemanich, Sava. Живот Стефана Немање. Београд, 1985. [Zhivot Stefana Nemanje. Beograd, 1985].
- Spasich, Palavestra, Mrdzhenovich; 1991. Spasich Dushan, Aleusandar Palavestra, Dushan Mrdzhenovich. Родословне таблице и грбови српских династија и властеле. РДЦ, 1987, 1991. [Rodoslovne tablitse I grbovi srpskih dinastija I vlastele. RDC, 1987, 1991].
- Stanoevich 1934: Stanojevich, Stanoje. Стефан Првовенчани. Београд, 1934. [Stefan Prvovenchani. Beograd, 1934].
- Stojanchevich 1981: Stojanchevich, Vladimir etc. Историја српског народа. Т 1, Београд, 1981. [Istoriya srpskog naroda. V 1, Beograd, 1981].
- Tapkova-Zaimova, Dimitrov, Pavlov; 1994: Tapkova-Zaimova, Vasilka, Dimitar Dimitrov, Plamen Pavlov. Хронологична енциклопедия на света. Т 6, Велико Търново, 1994. [Hronologichna entsiklopedia na sveta. Vol. 6, Veliko Tarnovo, 1994].

Данни за автора:

Ас. Иво Петков Андоровски, катедра „Музика“; Области на интереси - историја, географија, литературна историја, културологија, културна антропологија;
E-mail: bulbozorg@abv.bg